

۱۸۹-۱۹۰

از ایران چه می دانم؟ / ۱۲۴

شب یلدا

علی بلوکباشی

دفتر پژوهشهای فرهنگی

بلوکباشی، علی، ۱۳۱۴ -

شب یلدا / علی بلوکباشی - تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۹۴.
۱۰۷ ص: مصور - (از ایران چه می دانم؟؛ ۱۲۴)

ISBN: 978-964-379-326-5

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه

۱. شب چله. ۲. جشن ها - ایران - تاریخ. الف. دفتر پژوهشهای فرهنگی.
ب. عنوان.
۱۳۹۳ ب ۸ / آ ۲ / ۴۸۷۴ GT ۳۹۴/۲۶۰۹۵۵
کتابخانه ملی ایران ۳۶۸۴۹۴۱

ISBN: 978-964-379-326-5

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۹-۳۲۶-۵

* **شب یلدا** از ایران چه می دانم؟ / ۱۲۴

* مؤلف: علی بلوکباشی

* مدیر علمی مجموعه: دکتر حسن باستانی راد

* نمونه خوان: مریم رفیعی

* طراح جلد و صفحه آرا: فریده داورزنی

* شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه * چاپ اول: ۱۳۹۴

همه حقوق محفوظ است. هرگونه تقلید و استفاده از این اثر به هر شکل بدون اجازه کتبی دفتر پژوهشهای فرهنگی ممنوع است.

دفتر پژوهشهای فرهنگی

مراکز اصلی پخش و فروش:

• **دفتر و فروشگاه مرکزی:** تهران، خیابان کریم خان زند، خیابان ایرانشهر شمالی، کوچه باقری

صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۴۶۹۱

قصرالدشتی، شماره ۵، کدپستی: ۱۵۸۴۷۴۷۹۱۳

دورنگار: ۸۸۳۰۲۴۸۵

تلفن: ۸۸۸۲۱۳۶۴، ۸۸۳۱۵۲۳۷

تلفن های فروش: ۸۸۸۴۹۴۶۱، ۰۹۳۵۲۴۷۹۸۴۷

پست الکترونیک: lahze1386@gmail.com

فروش الکترونیک: www.lahzeh-ketab.com

• **بخش مرکزی:** تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، نبش خیابان شهید وحید نظری، شماره ۲۵۵

دورنگار: ۶۶۹۵۰۱۴۶

تلفن: ۶۶۴۱۷۵۳۲، ۰۹۱۲۲۱۷۷۶۴۷

یادداشت

با توجه به تحولات نوین فرهنگی در جامعه امروز، نیاز همه ایرانیان، به ویژه جوانان تیزبین و پرسشگر، به بررسی های جدید علمی و مستمر درباره تاریخ پرفرازونشیب ایران زمین و دیانت و فرهنگ و تمدن آن، بیش از گذشته نمودار شده است. از این رو، دفتر پژوهشهای فرهنگی با شناخت این امر و در جهت گسترش دیدگاه های همه جانبه و عمیق فرهنگی، تلاش مستمیری را آغاز کرده و بر آن است تا با انتشار مجموعه از ایران چه می دانم؟ آگاهی های مهم، دقیق و سودمندی را در حوزه های گوناگون ایران پژوهی در دسترس همه دوستان ایران و جوانان علاقه مند کشورمان قرار دهد.

امید است که این دفتر بتواند با ارائه این نوع پژوهش ها، ضمن ایجاد پیوندی ناگسستنی میان فرهنگ امروز و دیروز و دوری از هرگونه ذهنیت و جانبداری های یک سو به و غیر علمی، زمینه تبادل نظر و اندیشه را میان همه دانش پژوهان و علاقه مندان این عرصه فراهم سازد و در شکوفایی حرکت های نوین فرهنگی و اندیشه پرور و ایجاد آینده ای بهتر برای این سرزمین، نقشی شایسته و مفید ایفا کند.

دفتر پژوهشهای فرهنگی

فهرست مطالب

۹	پیش سخن
۱۵	فصل یکم. میلادِ خورشید، مهر و عیسی مسیح
۱۵	۱. یلدا، باززاییِ خورشید
۱۷	۲. یلدا، میلادِ ایزد مهر
۲۳	۳. یلدا، میلادِ عیسی مسیح
۲۷	فصل دوم. اسطوره‌های یلدا
۲۸	۱. دل‌باختگی ماه به خورشید
۲۹	۲. زور آزمایی مهر با خورشید
۲۹	۳. دیو شب یلدا و خورشید
۳۰	۴. خورجینک توشه راه خورشید
۳۱	۵. افسانه اَهْمَن و بَهْمَن
۳۳	۶. نبرد اَهْمَن و بَهْمَن
۳۴	۷. رجزخوانی چله بزرگ و کوچک
۳۴	۸. قارون در کسوت هیزم‌شکن
۳۷	فصل سوم. جشن شب چله
۳۷	۱. شب چله، یک جشن دهقانی
۴۵	۲. ناخجستگی شب یلدا

۴۹ فصل چهارم. چله، نمادسازی‌ها

۴۹ ۱. چله، دوره نوزادی خورشید

۵۰ ۲. چله زری، مظهر خورشید خانم

۵۳ ۳. عمو چله، مظهر چله بزرگ

۵۷ فصل پنجم. یلدا، آیین‌های پیشواز

۵۷ ۱. آتش افروزی

۵۹ ۲. قربانی کردن

۶۵ فصل ششم. شب‌نشینی یلدا، آیین‌ها و سرگرمی‌ها

۶۵ ۱. شب‌نشینی

۶۶ ۲. سفره شب یلدا

۷۰ ۳. سه میوه مقدس

۷۳ ۴. تخمه و آجیل

۷۶ ۵. شام شب یلدا

۷۸ ۶. شعرخوانی و قصه‌گویی

۸۱ ۷. تغال‌زنی و فال‌گیری

۸۶ ۸. شال‌اندازی

۸۷ ۹. خوانچه شب چله

۸۹ ۱۰. ترشی شب چله

۹۳ سخن پایانی

۹۷ مآخذ

۱۰۳ مآخذ تصاویر

پیش سخن

ای دل عبث مخور غم دنیا را
فکرت مکن نیامده فردا را
کنج قفس چونیک بیندیشی
چون گلشن است مرغ شکبیا را
بشکاف خاک را و ببین آنگه
بی مهری زمانه رسوا را
این دشت، خوابگاه شهیدانست
فرصت شمار وقت تماشا را
از عمر رفته نیز شماری کن
مشار جدی و عقرب و جوزا را
دور است کاروان سحر زین جا
شمعی بیاید این شب یلدا را ...

(پروین اعتصامی)

ایرانیان و همه مردم سرزمین‌هایی که در حوزه فرهنگ ایرانی زندگی می‌کنند، شب آغاز فصل زمستان را در یک دور فصلی از دور کیهانی طبیعت در زمان گردش فصل پاییز به فصل زمستان جشن می‌گرفته و می‌گیرند. نقش و تأثیر این فراگشت طبیعی در حیات اجتماعی و اقتصادی مردم با واکنش‌هایی گوناگون به صورت رفتارهایی آیینی - نمادین باز نمایانده می‌شوند. در این

رفتارهای آیینی، شب آغاز فصل زمستان که به اصطلاح آن را «شب چله» و «شب یلدا» می‌نامند، به شیوه‌هایی رمزگونه همراه با نمودهایی که ناظر بر تداوم زندگی در کل جامعه است، جلوه می‌نماید.

زمان پیدایی و پیشینه تاریخی این جشن کهن ایرانی و آیین‌های مربوط به شب آغاز زمستان، بنابر گاه‌شماری رایج در دوره باستان و در شب دی‌ماه (ماه پر جشن و آیین موسوم به «دیگان»، جشن‌های روز هشتم، پانزدهم و بیست‌وسوم دی که به ترتیب با نام روز بعدشان «دی به آذر»، «دی به مهر» و «دی به دین» خوانده می‌شوند)، در آغاز زمستان گاه‌شماری کنونی، هر چند روشن نیست، ولیکن به احتمال فراوان در دوره رواج کیش میترا (یا مهر، ایزد هند و ایرانی) یا مهرپرستی در ایران در آغاز فصل زمستان رونق داشته است. بنابر توضیح تقی‌زاده در دوره‌ای که فروردین ماه در اول تابستان بود، همراه در اول زمستان می‌افتاد. این موضوع با رسوم اقوام قدیم هند و اروپایی و مخصوصاً ژرمنی که عید تولد آفتاب را در اول زمستان می‌گرفتند و آن ماه را به خدای آفتاب نسبت می‌دادند، تناسب دارد. زیرا که واقعاً آغاز زمستان برابر تولد جدید خورشید است که از آن روز در نصف کره شمالی رو به افزایش و ارتفاع درخشندگی می‌گذارد و هر روز قوی‌تر می‌شود. به گفته بیرونی در آثار الباقیه، روز اول ماه دی که بعدها در اول زمستان جا گرفت، «خور» (← خور روز، خُره روز، خُرم روز) نیز نامیده می‌شد (تقی‌زاده، ۱۳۱۶، ص ۵۷-۵۸). تاریخ پیدایی جشن زمستانی از پدیداری آیین مهر هم ظاهراً پیش‌تر می‌رود. می‌توان پیشینه این جشن را با تاریخ آیین گرامیداشت زادروز خورشید در نخستین روز آغاز انقلاب زمستانی و بعدها به هنگام «خُرم‌روز»، روز آغاز ماه دی منسوب به خورشید (خورماه) در میان ایرانیان برزگر و دهقان هم‌زمان دانست. به هر روی، این جشن زمستانی اهمیت فراوانی در زندگی مبتنی بر کشاورزی و دامداری مردم داشته و پایاترین و همگانی‌ترین

جشن‌های ایرانی در میان توده مردم روستایی بوده و همچون جشن نوروز و مهرگان نقش مهم و برجسته‌ای در زندگی مردم ایران ایفا می‌کرده است. از چگونگی آیین‌های جشن زمستانی یلدا در میان مردم تا پیش از سده‌های سوم و چهارم هجری، به جز شرحی کوتاه از جشن زمستانی «آذر جشن» که بنابر گفته زادویه در آغاز فصل زمستان، در اول شهریورماه برپا می‌داشته‌اند (بیرونی، ۱۳۸۰، ص ۲۷۲؛ شرح تفصیلی «فصل سوم: جشن شب چله»)، خبر و آگاهی چندانی از راه منابع مکتوب به ما نرسیده است. کم پرداختن نویسندگان به جشن شب یلدا و آیین‌های مربوط به آن، و خاموشی‌گزینی منابع تاریخی درباره آن برای ما دقیقاً روشن نیست، شاید به سبب نداشتن شواهد و اسناد کافی و روستایی بودن این جشن زمستانی و تعلق آن به توده مردم شبان و برزگر، و یا بی‌علاقگی دستگاه‌های حکومتی و درباری آن دوران و بی‌تفاوتی اصحاب قلم وابسته به حکومت‌ها به این جشن بوده باشد. برخی از پژوهشگران درباره سکوت تاریخ‌نویسان و نویسندگان در گزارش کردن این جشن، حدس و گمان‌هایی زده‌اند و این خاموشی را به سبب بیم جان از آزار و تنبیه درخیمان تفتیش عقاید حکومت مذهبی - سیاسی ساسانیان دانسته‌اند. استدلال آنان این است که دولت ساسانی روزگار را بر همه «پیروان مغان که مادی بودند و مهرپرست»، و بر همه کسانی که از مذهب دولتی پیروی نمی‌کردند و به گونه‌ای به مذاهب و آیین‌های دیگر، به ویژه مذاهب برخاسته از آیین‌های مربوط به طبیعت مانند یلدا علاقه نشان می‌دادند، بسیار سخت کرده بود. از این رو، پیروان میترا ترجیح می‌دادند خاموشی‌گزینند و آیین‌های خود را در سرزمین ایران از دولتیان پنهان نگه دارند، یا به امپراتوری بزرگ روم پناه ببرند و در آن‌جا که میترائیسم آزاد و رایج و سخت نفوذ داشت، زندگی و آیین‌های خود را آزادانه و با آرامش خاطر برگزار کنند (رجبی، ۱۳۷۵، ص ۲۱۷-۲۱۸). به هر روی، هرچند جشن یلدا به هر سببی از ضبط و ثبت

نوشتاری دور ماند، اما هم‌چنان در میان مردم ایران زنده و پویا ماند و امروزه در شب اول زمستان هر سال در تاریخ ما جلوه‌گری می‌نماید.

رمز و راز پایایی و مانایی جشن شب یلدا تا به این روزگار به عواملی چند بستگی داشته است که مهم‌ترین آنها می‌توانند این عوامل باشند: پیوند یلدا با طبیعت و آغاز نوشدگی فصل یک دور کوتاه کیهانی در گردش سال که با نظمی جاودانه و بسامان هر سال تکرار می‌شود؛ دیگر وابستگی این جشن طبیعی به شیوه زندگی و نوع کار و معیشت جامعه کشاورز و دهقان ایرانی؛ و سوم استمرار بازتابندگی هویت فرهنگی کهن ایرانی در جوهره این جشن.

جشن‌ها عموماً در زمان قدسی یا زمان سرمدی برگزار می‌شوند. در میان این جشن‌ها، جشن‌های فصلی مهم‌ترین جشن‌ها هستند که نشان از رفتن زمان گذشته و فرآمدن زمانی نو دارند. به بیان دیگر، جشن‌های فصلی پایان یافتن یک دوره زمانی و گشودن یک دوره جدید را برای دستیابی به باززایی کامل زمان، نشان می‌دهند (Eliade, 1971, p. 398). شب یلدا نوید قدسی و سرمدی بودن زمان نوی دیگری را همراه با باززایی خورشید و بلند شدن روشنایی هر روز و کوتاه شدن سیاهی شوم و نامبارک شب در طبیعت سرد زمستان می‌دهد. از این رو نقش شب یلدا در شب آغاز زمستان در زندگی کشاورزان ایران جلوه‌ای بسیار نقش‌آفرین و برجسته داشته است.

یلدا پیام‌آور بشارت‌هایی برای ایرانیان کشاورز بوده است: نخست، بشارت به زایش دوباره خورشید در این شب و بلند شدن روزها از پس آن و بالندگی و دیرمانی بیش‌تر خورشید در جولانگاه هر روزه خود در پهنه آسمان زمستان؛ دوم، بشارت به تولد میترا، ایزد - خورشید نجات‌بخش در این شب؛ و سرانجام، بشارت به دمیدن سپیده صبح «خرم‌روز» در ماه موسوم به دی، خداوندگار آفریننده، به نشانه آوردن برابری و برادری برای همه مردم لایه‌ها و طبقات اجتماعی و بهره‌مند کردن همگان از مانده‌های خوان مبارک یلدا در

ضیافت الهی.

اسطوره‌ها و روایات آیینی مربوط به شب آغاز زمستان یا یلدا در میان مردم نیز روشنگر شمار بسیاری از حقایق و وقایع سرپوشیده و ناشناخته تاریخی - دینی در فرهنگ ایران بوده است. رمزگشایی این روایت‌های اساطیری - آیینی آشکارکننده پاره‌ای رازهای نهفته در دل تاریخ جهان است. یکی از مهم‌ترین این رازها در آمیختگی و همانندگی میلاد و ظهور ایزد مهر و میلاد و ظهور عیسی مسیح و نیز یگانگی و همسانی ساختار و جلوه‌هایی از مراسم جشن یلدا و عید کریسمس با یکدیگر، و تقارن آنها با باززایی خورشید، نماد ایزد مهر است.

www.ketablib.ir